

פרק 2

מעורבות חברתית של צה"ל

סקירה היסטורית

יצחק גילת

מבוא

בשנת 2003 מונתה ועדה על ידי ראש אכ"א כדי לבחון את שירות החובה בצה"ל. הוועדה המליצה על שינוי דרמטי במדיניות הגיוס ובתנאי השירות של החיילים הסדירים. על פי ההמלצה, חלק מבני ה-18 לא יגויסו לצבא ויישלחו למלא תפקידים בשירות האזרחי. במקביל יועלה השכר של החיילים בשירות חובה בשיעור גבוה פי עשרה מהשכר שהם קיבלו באותה תקופה (ידיעות אחרונות, 2003). בהמשך הכתבה נכתב, כי "השאלה המרכזית שעלתה במהלך הדיונים הייתה: האם צה"ל של שנת 2003 יכול להישאר במודל של שנות ה-50? מדובר בשאלה עקרונית-ערכית: האם צה"ל צריך להישאר צבא העם, ולכן יש לגייס אליו גם את מי שאינם מתאימים לשירות ביטחוני? האם תפקיד צה"ל להמשיך להוות כור היתוך לחברה הישראלית? והאם הצבא צריך לעסוק גם בחינוך ובבריאות או להתמקד בביטחון בלבד?" (שם).

מינויה והמלצתה של הוועדה מדגימים ויכוח המתנהל בשיח הציבורי בישראל בין שתי תפיסות מנוגדות באשר לזיקת הגומלין שבין הצבא לבין המדינה. תפיסה אחת, שתכונה להלן "צבא מקצועי", גורסת שהמערכת הצבאית אמורה למלא את ייעודה המקורי - שמירה על ביטחון המדינה. כל המשאבים המופנים אליה אמורים לסייע ישירות במילוי יעד זה, והגבולות בינה לבין מערכות אחרות במדינה אמורים להיות מוגדרים וברורים. התפיסה השנייה, שתכונה להלן "צבא העם", גורסת שהמערכת הצבאית היא חלק בלתי נפרד מהמארג החברתי של מדינת ישראל; נוסף על תפקידה המקורי בשמירה על הביטחון, היא אמורה לשקף את הרכבה של החברה הישראלית ולסייע בקידום כוחה ורווחתה. פועל יוצא מתפיסה זו הוא קיומה של זיקת גומלין דינמית המכוונת להעצמה הדדית בין המערכת הצבאית לבין מערכות אזרחיות במדינה.

בין שתי התפיסות האלה מתנהל ויכוח המעוגן בתפיסות ערכיות שונות באשר לקשר בין צבא ומדינה בהקשר הישראלי. הוויכוח הזה אינו מפרנס את אמצעי התקשורת ולא זוכה לתהודה ניכרת בשיח הציבורי בגלל ההכרעה הברורה בזכות תפיסת "צבא העם", אשר התקבלה כבר בראשית ימיה של מדינת ישראל ומעצבת את קשרי הגומלין בין הצבא למדינה עד ימינו אלה. אחת ההשלכות המרכזיות הנגזרות מתפיסה זו היא מעורבות פעילה ויזומה של הצבא, שמטרתה לסייע למדינה להתמודד עם משימות חברתיות. ההיסטוריה של מדינת ישראל משופעת בדוגמאות שבהן היה הצבא מעורב באופן פעיל ומרכזי במילוי משימות במערכות אזרחיות, בייחוד בתחומים של קליטת עלייה, השלמת השכלה וקידום הסתגלות של אוכלוסיות מיוחדות. הפרק הנוכחי סוקר את המקורות לצמיחתה של תפיסת "צבא העם", את השיקולים המנחים אותה ואת ההיסטוריה של מעורבות הצבא במילוי מגוון משימות בחברה הישראלית.

מקורות היסטוריים

התפיסה הגלומה במושג "צבא העם" השתלבה בתפיסה הערכית של החברה ובאידאולוגיה הרשמית של מדינת ישראל כבר בימיה הראשונים של המדינה החדשה, וזכתה למעמד של אתוס לאומי. בניתוח סוציולוגי של קשרי הגומלין בין הצבא למדינה הסוציולוג יגיל לוי טוען, ש"מצג האוניברסאליות של הצבא [...] ביצר את אתוס 'צבא העם' וגרם להתקבעותו: אתוס של צבא שווינוני, אוניברסלי, מנגנון לחינוך מחדש של המהגרים ולמוביליות שלהם, המוסד שהשתתפות בו מייצגת את האזרחות הנורמטיבית, המוסד המגבש מחדש את החברה היהודית בישראל. התקבעות זו היתה כה חזקה, עד כי המושג "צבא העם" הפך לעין אמת טבעית" (לוי, 2014, עמ' 5). ניתן להבין את הצלחתה של תפיסת "צבא העם" לקנות אחיזה כה חזקה באתוס ובמעש של מדינת ישראל באמצעות צירוף בין גורמים הכוללים את המציאות שבה צמחה המדינה החדשה, המשימות הלאומיות בשנים הראשונות והמנהיגות בראשית ימיה.

מאפיין מרכזי של המציאות החברתית-מדינית בימיה הראשונים של המדינה הוא מרכזיותה של מערכת הביטחון במציאות של המדינה המתהווה. האיום המידי על הקיום הפיזי שלהאוכלוסייה חייב, באופן טבעי, לגייס את מלוא המשאבים שעמדו לרשות המדינה כדי להתמודד אתו. משאבים אלה כללו בראש ובראשונה את העוצמה החבויה בלכידותה של האוכלוסייה כולה ואת נכונותה להשקיע את מלוא המאמצים בהתמודדות מול איום חיצוני. מציאות כזו, שבה כל האוכלוסייה מתגייסת למען הגנה על הקיום, בבחינת "כל העם צבא", מוכרת בהיסטוריה גם במדינות אחרות שהיו נתונות לאיום קיומי. כך, למשל, הצלחתה של רוסיה במלחמה מול האויב הנאצי במלחמת העולם השנייה מיוחסת, בין השאר, להתגייסות מוחלטת של כל האוכלוסייה למאבק בפולש (ורט, 1968). אולם בדוגמה זו, כמו גם בדוגמאות אחרות מן ההיסטוריה העולמית, טשטוש הגבולות בין הצבא לבין האוכלוסייה היה זמני ומוגבל.

עם תום המשבר הקיומי חזרו שתי המערכות האלה לזיקת הגומלין שהייתה ביניהן קודם לכן. מדינת ישראל, בשונה מכך, נולדה תוך כדי התמודדות עם איום קיומי, שהוסיף להיות מרכזי מרכזי בהווה המדינית והחברתית בשנים הבאות ולמעשה לא הוסר עד עצם היום הזה.

המשימה המרכזית של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות, לאחר הסרת האיום המידי על קיומה, הייתה קליטת עלייה. העלייה ההמונית של פליטים יהודים ממזרח אירופה ומארצות ערב הייתה אירוע חסר תקדים בהיסטוריה של ההגירה מבחינת היקף הגידול של האוכלוסייה הקולטת. בתקופה קצרה שבין 1948 ל-1953 הוכפלה האוכלוסייה מ-700,000 ל-1,500,000 תושבים (דרורי, 2006).

לעלייה ההמונית היו השלכות כלכליות אדירות והשלכות חברתיות-תרבותיות, והיא טלטלה את המדינה המתהווה ודלת האמצעים ואת החברה ההומוגנית שנפגשה עם מציאות חברתית בלתי מוכרת. למעשה, גם בעלייה ההמונית היה סיכון פוטנציאלי לקיומה של המדינה וניתן לאפיין אותה כמצב חירום. בדומה להתמודדות עם כל מצב חירום היה צורך לגייס את כל המשאבים העומדים לרשות המדינה על מנת לשרוד, ואחד האמצעים המתאימים ביותר הוא הצבא. לתרומה של הצבא להצלחתה של קליטת העלייה היו שני פנים - פנימי וחיצוני. הפן החיצוני התבטא בהגשת סיוע של הצבא למערכות האזרחיות הקולטות את העולים. הפן הפנימי התבטא

בתהליך שהתרחש בצבא עצמו בנוגע להשתלבות העולים החדשים בצבא והכנתם להשתלבות בחברה האזרחית בעתיד.

אשר למנהיגות: דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון והדומיננטי שלמדינת ישראל, היה בעל השפעה מכרעת בנקיטת הגישה לעיצובה של החברה חדשה במדינה הצעירה. בן-גוריון דגל באופן נחרץ בגישה של יצירת חברה אחידה, המקדשת את המאפיינים המשותפים וממזערת - ואולי מבטלת - את המאפיינים הייחודיים של הקבוצות החברתיות באוכלוסייה. גישה זו ידועה כמדיניות של "כור היתוך", ובן-גוריון ראה בה לא רק מימוש של תפיסה חברתית אלא גם תנאי להבטחת ביטחונה של המדינה. לצורך יישום המדיניות של "כור היתוך" נועד לצבא תפקיד מרכזי בקידום הסולידריות החברתית כ"מאחה קרעי השבטים", בלשונו של בן-גוריון.

האתוס של צבא העם והדפוסים המעשיים שנוצקו במעורבות החברתית של הצבא בשנים הראשונות של המדינה השתמרו לאורך כל ההיסטוריה שלה עד ימינו אלה. אולם ניתן לראות שינויים במאפיינים של המעורבות החברתית במהלך השנים, כנראה בהשראתם של תהליכים חברתיים-תרבותיים שהתרחשו בחברה שהצבא פועל בה. סקירה של השינויים האלה מוצגת בחלק הבא.

סקירה היסטורית

תקופה ראשונה: החתירה אל האחידות

ניתוח היסטורי של המעורבות החברתית, למן הקמתו של צה"ל ועד לימינו אלה, מצביע על זיקה בין אופייה של מעורבות הצבא בחברה - מטרות, אוכלוסיות יעד ותחומי פעילות - לבין המאפיינים של החברה הישראלית. לעתים התפיסות החברתיות, הנורמות והתהליכים שהתרחשו בחברה השפיעו ישירות על טבעה של מעורבות הצבא, ולעתים הם השפיעו בעקיפין בכך ששימשו מקור השראה ליוזמות של מעורבות חברתית.

בשלושת העשורים הראשונים של המדינה הייתה השונות החברתית בעלת אופי דיכוטומי והתאפיינה בהגמוניה ברורה של קבוצה חברתית אחת באוכלוסייה של המדינה הצעירה - אשכנזים מן המעמד הבינוני ומהמעמד הגבוה. קבוצה זאת איישה את רוב עמדות הכוח הפוליטיות, זכתה ליוקרה חברתית גבוהה בהרבה משל קבוצות אחרות ועיצבה את דמותה התרבותית של החברה הישראלית. קבוצות אחרות באוכלוסייה היו בעלות נוכחות מוצנעת בזירה הפוליטית, החברתית והתרבותית.

הגישה של קובעי המדיניות כלפי השונות החברתית בתקופה הראשונה לקיום המדינה התבטאה במאמץ לעצב חברה הומוגנית, בעלת מרקם חברתי אחיד, והיא הוכתרה במטפורה "כור היתוך". על פי המשמעות המקובלת של כור היתוך היה ניתן לצפות לגיבוש פסיפס חברתי חדש שמורגשת בו תרומתן של כל אחת מן הקבוצות המרכיבות אותו. בפועל, כור היתוך של ראשית שנות החמישים התבטא בשאיפה להיטמעות של הקבוצות החלשות בתוך הקבוצה הדומיננטית מתוך אימוץ התפיסות, הנורמות, דרכי ההתנהגות והתרבות של קבוצה זו. על מנת להבין את הרציונל למדיניות של כור היתוך, את התפקיד שהיא הייתה אמורה למלא בעיצוב חברה בריאה ואת

מקומו של הצבא ביישומה של מדיניות זו, יש צורך להכיר את הרקע הסוציולוגי של החברה בישראל בראשית שנות החמישים, שממנו צמחה מדיניות כור ההיתוך.

התפיסה המקובלת בחברה הצעירה של מדינת ישראל גרסה, כיהמוני העולים החדשים שהגיעו מאסיה ומצפון אפריקה הם נחותים מהאוכלוסייה האשכנזית הוותיקה ומן העולים שהגיעו מאירופה. תפיסה זו באה לידי ביטוי בהקשרים השונים של החינוך והחברה. בספרי הלימוד באותה תקופה הוצנע מאוד מקומן של הקהילות היהודיות בארצות המזרח (פירר, 1986). מחקרים שנערכו בצבא, בהוראת הרמטכ"ל יגאל ידין, העלו ממצאים בדבר נחיתותם של החיילים המזרחיים. כך, למשל, המחקר שערך הצבא ביחידה שבה רוב החיילים היה מזרחיים, דיווח על כך שהתכונות האופייניות לרובם הגדול הן: אפתיה, חוסר אידאה, התנהגות אגואיסטית וסיפוק הצרכים האישיים (חזקני שי, הארץ, 12.8.2015).

תפיסה דומה לגבי טבעם של היהודים העולים מארצות המזרח נשמעה אפילו מפייהם של אקדמאים בכירים במדעי החברה, כמוהסוציולוג הידוע ש"נ אייזנשטדט, שכתב על הקשיים שעמדו לפני ילדיהם של יהודי המזרח, שעדיין השתייכו לחברה מסורתית ולא יכלו להתמודד עם חינוך מערבי פורמלי (אייזנשטדט, 1951). אחד הבכירים בחקר החינוך באותה תקופה, קרל פרנקשטיין, כתב כי "יהודי המזרח נחשלים הם, אינם מוכשרים עוד להבין את התכנים והערכים של תרבות המערב אלא בדרך חיקוי והקליטה הפסיבית... ואינם מסוגלים להצטרף עדיין באופן פרודוקטיבי לכיוון שבו משתדל רוב האוכלוסייה היהודית לבנות את חייו" (חזקני שי, הארץ, 12.8.2015)

השונות החברתית-תרבותית, במשמעות שניתנה לה בשנים הראשונות למדינה, נתפסה כנטל ואפילו כמקור אפשרי לסיכון, ולפיכך הייתה חשיבות קריטית ליישום המדיניות של כור ההיתוך. הבחירה בצבא כעמוד בראש המחנה המעצב את החברה השוויונית באמצעות כור ההיתוך, אינה מפתיעה, בגלל הכלים הנמצאים בידי להשגת מטרה זו (ראו הרחבה בנקודה זו בהמשך הפרק, בחלק העוסק בתכנית מקא"ם). עדות לתפקיד שהועידו קברניטי המדינה לצבא בשילוב המזרחים בחברה ניתן למצוא בדברים שאמר בן-גוריון בכנס הפיקוד הגבוה ב-1950: "קיבוץ הגלויות הביא לנו אספסוף. היתוך האספסוף הזה, גיבושו מחדש, גיבוש אנושי, יהודי, ישראלי ואחר כך צבאי - זהו היסוד לצבאיות. יש לחנך את הצעיר שבא מארצות אלו לשבת בבית הכיסא כמו אדם, להתרחץ, לא לגנוב, לא לתפוס נערה ערבית ולאנוס אותה - זה קודם לשאר הדברים. בלי זה - אין ערך לאימון ולחינוך הצבאי שניתן להם" (שם).

מתברר אם כך שראשי המדינה הועידו לצבא תפקיד בחברות מחדש של העולים מארצות המזרח, כאשר תהליך זה אמור להתבצע כחלק מההתנהלות היום-יומית של הצבא. נוסף על כך תוכננו ויושמו פרויקטים מיוחדים בשני תחומים: קליטת העלייה והשלמת ההשכלה. תכניות אלה לא כוונבאופן דיפרנציאלי לקבוצות שונות בתוך האוכלוסייה שהוגדרה כחלשה (כפי שיעשה לימים), אלא לאוכלוסייה כולה. הפעילויות המוגדרות שנעשו בשני תחומים אלה מפורטות להלן.

העלייה הגדולה בראשית שנות החמישים, אשר הגדילה באופן דרמטי את מספר התושבים בתוך תקופה קצרה, חייבה גיוס של כל המשאבים הלאומיים על מנת להתמודד איתה בהצלחה.

המעורבות של צה"ל במשימה זו באה לידי ביטוי הן מחוץ לצבא הן בתוכו.

על פי בקשתו של ראש הממשלה מהרמטכ"ל נכנס הצבא למעברות העולים והגיש סיוע בעל אופי חומרי (הקמת תשתיות) ובעל אופי מנטלי (הוראת השפה, הקניית תכנים חינוכיים וליווי חברתי של העולים בתהליך הקליטה שלהם).

הפעילות בתוך הצבא התבטאה בהוראת השפה לחיילים שלא היו דוברי עברית, ובהמשך היא הורחבה להקניה של השכלת יסוד. כעבור כשלושה עשורים חזרה קליטת העלייה להיות במוקד המעורבות החברתית של הצבא לנוכח ריבוי העולים שהגיעו לארץ בתקופה זו. שני גלי עלייה מאתיופיה הגיעו באמצע שנות השמונים (מבצע משה) ובתחילת שנות התשעים (מבצע שלמה), וגל עצום של עולים הגיע מברית המועצות בתחילת שנות התשעים. קליטת העלייה חזרה להיות משימה מרכזית בסדר העדיפויות הלאומי, הצבא שוב נקרא לסייע למדינה ולחברה לעמוד במשימה זו. המעורבות החברתית של הצבא באה לידי ביטוי הן מחוצה לו - ליווי חברתי בריכוזי עולים - הן בתוכו.

הפעולות שנעשו בתוך הצבא לא כוונו באופן גורף לכל אוכלוסיית העולים, אלא נתפרו בהתאם לצרכים של אוכלוסיות ספציפיות. כך, למשל, החלה לפעול בשנת 1984 מסגרת לקידום ולשילוב חיילים יוצאי אתיופיה, אשר נקראה "מגן ציון", כקורס הכנה לשירות. שמונה שנים מאוחר יותר ניתן היה להבחין בצרכים שונים בתוך אוכלוסיית עולי אתיופיה ולכן נקבעו שלושה מסלולי שירות: האחד - קורס מכין קצר, השני - קורס לימודי ארון, המיועד בעיקרו ללימוד עברית, והשלישי - גיוס ישיר לאוכלוסיות החזקות יותר.

המעורבות של הצבא בתחום ההשכלה החלה כאמור כבר בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, והיא נמשכת עד עצם היום הזה. חשיבות התרומה של הצבא בתחום ההשכלה מודגמת בעובדה שהיא עוגנה בחוק מדינה. חוק שירות הביטחון, שבו הוגדר תפקידו של צה"ל בתחום ההשכלה: "הבטחת השכלה יסודית: חיי המשרת בשירות סדיר ורמת השכלתו נמוכה מרמה של השכלה יסודית שנקבעה בתקנות, שלושה חודשים משירותו הסדיר יוקצו להקניית השכלה, באופן ובתנאים שנקבעו בתקנות. התקנות יותקנו בהסכמת שר החינוך והתרבות לאחר התייעצות עם ועדת החוץ והביטחון של הכנסת" (חוק שירות ביטחון, 1983).

מערכת השלמת ההשכלה היא חלק בלתי נפרד מן המעורבות החברתית של חיל החינוך, והיא התרחבה במהלך השנים. מסוף שנות השמונים ובמהלך שנות התשעים רוכזו קורסי השכלה בבסיס חינוך והשכלה מרכזי - מחו"ה אלון, באזור כרמיאל. השינויים במערך השלמת ההשכלה במשך השנים באו לידי ביטוי ברף ההשכלה, כלומר במספר שנות הלימוד שניתן להגיע אליו בקורסים להשלמת השכלה. בראשית שנות החמישים הגיעו חיילים מיעוטי השכלה שהשתתפו בקורסים לרמה של 8 ו-10 שנות לימוד. האפשרות להגיע לרמה של סיום תיכון (12 שנות לימוד) ניתנה רק לנגדים בשירות קבע, במסגרת תיכון צה"ל. בשנת 1977 הוחלט לאפשר לחיילים העומדים לקראת שחרור להגיע לרמה של 11 או 12 שנות לימוד במסגרת קורס תג"ת (תעודת גמר תיכון) שהם יכלו לבחור. בשנת 2006 הועלה רף הלימודים ל-12 שנות לימוד. כיום, במערכת השלמת ההשכלה יש שני קורסים מרכזיים: קורס חובה להשלמת 10 שנות לימוד וקורס רשות להשלמת 12 שנות לימוד (קורס תג"ת).

תקופה שנייה: ניהול השונות

בשנות התשעים של המאה ה-20 התחולל שינוי במציאות החברתית בישראל, אשר התבטא בהעלאת המודעות למגוון החברתי ובהגברת הנוכחות של קבוצות מיעוט בהווייה הפוליטית, חברתית ותרבותית של מדינת ישראל. שינוי זה נבע ככל הנראה מכמה גורמים. אחד מהם הוא המהפך הפוליטי של 1977, אשר העניק לגיטימציה ונתן עמדת כוח לקבוצה חברתית גדולה - בני עדות המזרח - שנשארו עד אז בשוליים החברתיים והפוליטיים. גורם שני הוא העלייה של שנות השמונים וראשית שנות התשעים - בייחוד מאתיופיה ומברית המועצות - אשר הפנתה את תשומת הלב הציבורית לקבוצות חברתיות שונות מקבוצות הרוב. בתהליך שילובם של העולים האלה עמדו לנגד עיניהם של מעצבי המדיניות הטעויות שנעשו בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים, כאשר היעד של הקליטה היה היטמעות בחברת הרוב תוך כדי התעלמות מן הצרכים המיוחדים של כל קבוצה. גורם נוסף שדרבן את השינוי בחברה הישראלית הוא רוחות של שינויים בתפיסות ערכיות וחברתיות, אשר החלו מנשבות בארצות הברית בשנות השישים. את התפיסות האלה הנחו ערכים של שוויון, כיבוד השונות וחיזוק הייחודיות של קבוצות מיעוט. בהשראתם של תהליכים אלה, קבוצות חברתיות שהיו עד אז בשוליים, קיבלו הכרה והחלו להשתלב במארג החברתי הכללי. גם בישראל, הדומיננטיות של מגזר אחד החלה להתחלף באימוץ גישה פלורליסטית יותר. קבוצות מיעוט החלו להשמיע את קולן בשיח הציבורי, לתבוע מימוש זכויותיהן ולמלא תפקיד פעיל יותר בעיצוב פני החברה והתרבות.

במעורבות החברתית של הצבא התחולל בתקופה זאת שינוי בעל אופי מהפכני, הן בתפיסה הן במעשה. התוצר המעשי של שינוי זה היה הקמתו של המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות (מקא"ם). הצבא פתח את שעריו בפני צעירים שהיו עד אז (מראשית ימיו של צה"ל) פטורים מגיוס בגלל נתונים אישיים נמוכים. הניצנים של שילוב אוכלוסיות מיוחדות בצה"ל החלולהיראות כבר באמצע שנות השבעים של המאה ה-20, והם צמחו משני מקורות. האחד הוא הצורך בגידול בכוח האדם בצבא, שעלה בעקבות מלחמת יום הכיפורים; האחר הוא המחאה החברתית של שנות השבעים (הזכורה בזכות "הפנתרים השחורים"), אשר העלתה למודעות את קיומן של אוכלוסיות החיות בתנאים של עוני, דלות ובערות.

בהתאם להנחיות הגיוס שרווחו בתקופה זו, היו מאות רבות של בני נוער שלא גויסו לצבא ובכך נמנעה מהם האפשרות להשתלב במסגרת שהייתה עשויה לקדם את שילובם החברתי. כיוון שכך, גברו הניתוק והניכור ביניהם לבין החברה. ועדת כ"ץ, אשר בחנה את תופעת "הנוער המנותק", המליצה להרחיב את היקף הגיוס לצה"ל ולכלול בו צעירים שעד אז לא גויסו בשל נתונים אישיים נמוכים בתחום ההשכלה והמוטיבציה לגיוס. כדי ליישם המלצה זו הוקמה בצה"ל מסגרת מיוחדת בשם נחט"ם - נוער וחיילים בטיפול מיוחד - והיא פעלה בשלישות הראשית. המסלול של החיילים שגויסו בפרויקט זה כלל טירונות מותאמת לצורכיהם במחנה דותן, הכשרה מקצועית בבתי ספר אזרחיים ושיבוץ לתפקיד מקצועי בצבא. בשנת 1979 ביקר במחנה דותן הרמטכ"ל דאז רפאל איתן והתרשם שהתפיסה המנחה את התכנית, הטיפול המעשי והאמצעים המוקדשים לה אינם מספיקים והגיע למסקנה ש"אנחנו, בתור צבא, פשוט יכולים לקחת את העניינים האלה בידיים ולעשות כל מה שהצבא יכול לעשות" (אשכול, 1995, עמ' 28). ביקור זה

סימן את תחילתו של שינוי מהפכני בגישה ובטיפול של הצבא באוכלוסיות מיוחדות עם הקמתה של מסגרת מיוחדת עבורם.

המשמעות המהפכנית של פרויקט מקא"ם מתוארת היטב בספרו של יוסף אשכול "בלב וברוח", אשר סוקר את ההיסטוריה של חיל החינוך והגדנ"ע בצה"ל מראשית שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים: "אם בשאר תחומי הפעילות של מערכת החינוך הייתה ההתרחבות בשנים שבין 1979 ו-1981 במתכונת של 'יותר מאותו דבר' בהשוואה למה שהיה קיים במערכת לפני כן, הרי בנושא הטיפול באוכלוסיות החלשות התרחשה מהפיכה של ממש. נושא זה הפך לדגל מרכזי של מערכת החינוך ולאחד הנושאים המדוברים ביותר בצה"ל ובמדינה. הכינוי שניתן לו בתקשורת, 'נערי רפול', הבלית את העניין הישיר של הרמטכ"ל רב אלוף רפאל איתן בטיפוחם של אותם נערים - למעשה חיילים - שהשירות הצבאי הוא להם הזדמנות אחרונה לצאת ממעגל סגור של כישלונות, הזנחה וקיום בשולי החברה, והשתלב בחברה הישראלית כשווי זכויות באמת" (אשכול, 1995, עמ' 25).

ניתן לזהות ארבעה מקורות שמהם צמח פרויקט מקא"ם והפך לאחד מן הנכסים החינוכיים החשובים של הצבא. המקור האחד הוא התשתית הרעיונית-ערכית הגלומה בגישה של "צבא העם". כאמור, תפיסה זו גורסת כי ביצור החוסן החברתי הוא חלק בלתי נפרד מתפקידו של הצבא. המקור השני הוא התאמתו של הצבא לשמש כלי לקידום האוכלוסיות המיוחדות בשל התנאים הקיימים בו ואינם קיימים במסגרות אזרחיות: הצבא יכול לכפות על הצעירים כניסה למסגרת שבה מיושמת התכנית; הוא יכול להפעיל את כל השלבים של התכנית, החל מהמיון וכלה בהכנה לאזרחות, כולל הכשרה מקצועית והשתלבות במקצוע הנרכש; והוא יכול להפיק בקלות יחסית את המידע הדרוש להצלחת התכנית, כגון משוב על הצלחות וכישלונות בהסתגלות של חיילים (גל, 1982). המקור השלישי הוא השקעה רבה של משאבים חומריים ואנושים לקידום הצלחת התכנית. המקור הרביעי הוא התגייסות של דמות בכירה מקרב מקבלי ההחלטות (במקרה זה הרמטכ"ל), אשר התייחסה לפרויקט זה כאתגר אישי והשקיעה בו מאמצים גדולים במיוחד.

מסלול השירות של חיילי מקא"ם מורכב מכמה שלבים, שכל אחד מהם הוא צומת מעקב, שבו בוחנים את הנתונים שנאספו על החייל עד לאותו שלב ומחליטים על השיבוץ לשלב הבא. השלב הראשון הוא הטירונות, המהווה שלב קריטי במסלול, בשל הסיכון הפוטנציאלי למעוד במעבר החד בין אורח החיים שאליה הורגלו הצעירים עד כה לבין הדרישות הנוקשות של המסגרת הצבאית. מחשבה רבה הושקעה בעיצוב הטירונות כך שיימצא בה איזון בין היענות לצרכים של חיילי המקא"ם לבין עמידה בדרישות של מערכת צבאית. והתוצר של שלב זה יהיה רב-תחומי ויתבטא בפיתוח מיומנויות צבאיות (ברמה של יחידה עורפית), העשרת המטען ההשכלתי, שיפור הביטחון העצמי, פיתוח זיקה רגשית חיובית לסביבה האנושית והכשרה מקצועית.

באופן ספציפי יותר, הסביבה הפיזית (חוות השומר) נראית כמו מחנה נופש יתר מאשר כמו בסיס טירונות; בתקופה הראשונה של הטירונות יש העלאה הדרגתית של הדרישות הצבאיות; בצד האימונים הצבאיים החיילים מקבלים הוראה בכיתות, סדנאות קבוצתיות, סיורים והתנסות במיזמים חברתיים; הסגל כולל מפקדים מכל צה"ל, שעברו הכשרה מיוחדת, ומש"קיות הוראה. עם סיום הטירונות מיועדים החיילים להשתבץ בקורסים הנערכים במסגרות שונות בצבא.

השאיפה היא שמרבית החיילים ישובצו לקורסים מקצועיים על פי התאמתם, רצונם ויכולתם. הליווי של החייל במהלך השירות הוא מרכיב חיוני בתכנית מקא"ם ושותפים לו המפקדים, משרדי המקא"ם, מש"קיות המקא"ם וחונכים אישיים. החונך האישי הוא דמות אבהית, אשר מעניקה תמיכה רגשית מצד אחד ומציבה גבולות מצד שני במגמה לענות על הצרכים הנחוצים להסתגלות מיטבית. לקראת סיום השירות החיילים משתתפים במכינה לקראת שחרור, הכוללת סדנאות בנושאים רלוונטיים למעבר לאזרחות, כגון זכויות החייל המשוחרר, בחירת מקצוע, מקומות לימודים ומלגות.

בתוך המערך לקידום אוכלוסיות מיוחדות משולבות גם בנות במסגרת המכונה חג"ם (חיילות גיוס מיוחד). עד 1992 מילאו חיילות בעלות נתוני איכות נמוכים תפקידים של כוח עזר בבתי חולים והיו כפופות לחיל נשים (ח"ן). החל משנה זו הן משובצות על ידי מקא"ם ומופעלות בהתאם לרציונל של מערך זה.

מעניין לציין שסוגיית הגיוס של צעירים מ"אוכלוסיות חלשות" לא נולדה בשנות השבעים של המאה ה-20, אלא העסיקה את כוחות הביטחון כבר בשנות הארבעים, זמן קצר לאחר הקמתו של הפלמ"ח. המוטיבציה לגיוס צעירים אלה לא הייתה חברתית-ערכית, כמו במקרה של "נערי רפול", אלא מעשית לחלוטין. הפלמ"ח, שנחשב למסגרת אליטיסטית שאליה הצטרפו צעירים מן המעמד הגבוה, בעיקר מן ההתיישבות העובדת, סבל ממחסור חמור ביותר בכוח אדם עד כדי סכנה להמשך קיומו.

לפיכך עלתה המחשבה לגייס צעירים מרקע חברתי נמוך יותר, רובם הגדול בני עדות המזרח, שהתגוררו בערים והשכלתם הממוצעת לא עלתה על חמש-שש שנות לימוד. המניע לגיוס האוכלוסייה החלשה היה אמנם שונה מזה של תכנית מקא"ם, שלושים שנה מאוחר יותר, אולם דרך הפעולה שננקטה כדי לשלב אותם בהצלחה בצבא הייתה דומה מאוד בשני המקרים. בניסיון הראשון לשלב צעירים אלה גייס אותם הפלמ"ח בהליך זהה לזה של כל המועמדים האחרים. ניסיון זה נחל כישלון חרוץ, שהתבטא בנשירתם של רוב המגויסים. בעקבות כישלון זה הוחלט לבנות תכנית גיוס מיוחדת, התפורה בהתאם לצרכים הייחודיים של הצעירים מהאוכלוסיות החלשות. עיקריה של תכנית זו היו: מעבר הדרגתי למסגרת הצבאית באמצעות הכשרה טרום צבאית; הקניית השכלה ושיפור השליטה בשפה; הקניית הרגלי התנהגות הנהוגים בצבא ומיומנויות צבאיות; התייחסות אישית לצרכים של כל אחד ואחד, תמיכה רגשית ושיפור הדימוי העצמי (שלם, 2004).

לא ידוע לנו אם מיכאל גל והמעצבים הנוספים של תכנית מקא"ם בסוף שנות השבעים הכירו את ההיסטוריה של שילוב צעירים "חלשים" בפלמ"ח; עם זאת, השיטות הדומות שיושמו בשני המקרים והצלחתן (החלקית לפחות) מוסיפות ידע משמעותי על אודות התנאים המקדמים שילוב חברתי של קבוצות חלשות בתוך קבוצת רוב.

תחום נוסף שבו כוונה המעורבות החברתית לעבר קבוצות מיעוט באוכלוסייה הוא פעילות עם חיילי מיעוטים. שתי קבוצות מיעוטים משרתות בצה"ל. האחת היא דרוזים וצ'רקסים, המשרתים בצבא במסגרת חוק שירות חובה החל משנות החמישים. האחרת היא בדואים, המשרתים בצבא החל משנות השמונים, והגיוס שלהם הוא התנדבותי. בסוף שנות השמונים הוחלט כי חיילי

המיעוטים יקבלו סיוע במהלך או בסוף שירותם הצבאי כדי לשפר את השפה העברית ולכון אותם להמשך לימודים.

סיכום

ניתן לראות במפגש בין הצבא לבין החברה תהליך דינמי המעצב את אופיים ואת עוצמתם של כל אחד מהשותפים בו ולפיכך משפיע גם על חוסנה של המדינה. המעורבות החברתית של הצבא היא אחד המרכיבים במפגש זה, ולכן יש מקום לבחון את תפקידה ואת השפעותיה האפשריות עליו. הסקירה ההיסטורית של המעורבות החברתית מאפשרת לערוך בחינה כזו, והיא תיעשה בהתאם לשתי גישות הנוגעות לזיקת הגומלין שבין הצבא לחברה בישראל. גישה אחת מתמקדת בהשפעתו של הצבא על הסולידריות החברתית בישראל (לוי, 2014). לוי טוען שקיים פער בין הדימוי של הצבא כמחזק את השוויוניות ומקדם את הסולידריות החברתית לבין המצב בפועל. דימוי זה של הצבא צמח מתוך האתוס של צבא העם, כ"מאחה קרעי השבטים", שכן הוא מאפשר מימוש של ערך השוויוניות בחברה. בעשורים הראשונים לקיום המדינה התחזק דימוי זה בתודעה הציבורית בעקבות התפקיד שמילא הצבא בהשגת יעדים לאומיים בתחום קליטת העלייה וביעור הבערות. שנים לאחר מכן לא עמד מצג השוויוניות וקידום הסולידריות במבחן המציאות: בצבא באו לידי ביטוי תופעות של חוסר שוויוניות ושל קונפליקטים חברתיים בעקבות הדרת קבוצות חברתיות ששירתו בו (שם).

להערכתנו, המעורבות החברתית של הצבא עשויה להיות אחד הכוחות המחזקים את הסולידריות ומצמצמים את הקונפליקט. הפעולות שנעשות על ידי הצבא בתחום החברתי, ובמיוחד אלה המכוונות לקבוצות המצויות בשוליים החברתיים, תורמות לסולידריות לא רק בתוצאות המוחשיות שלהן (כגון שיפור הסתגלותם לחברה של צעירים בסיכון) אלא גם במישור הערכי-אידיאולוגי, באמצעות מסר על חשיבות האכפתיות והעשייה החברתית, אשר יכול לשמש דוגמה ומופת לארגונים ציבוריים גדולים אחרים בעלי השפעה על עיצוב פני החברה בישראל.

רב-תרבותיות היא אמצעי נוסף שניתן להתבונן דרכו על תרומת המעורבות החברתית של הצבא לחברה בישראל. ניתן להתייחס לרב-תרבותיות כאל מאפיין סוציולוגי המציין את המגוון התרבותי של החברה. חברה רב-תרבותית מורכבת ממספר רב של קבוצות תרבותיות שונות המשתייכות למסגרת חברתית אחת, כגון מדינה. השפעת ההרכב הרב-תרבותי על המסגרת החברתית יכולה לבוא לידי ביטוי בשני כיוונים מנוגדים. היא יכולה להשפיע באופן שלילי על איכות החיים בחברה, ליצור מתחים, לעורר קונפליקטים, להצית סכסוכים ולייצר אווירה של עוינות עד כדי סיכון היציבות של המרקם החברתי. מצב זה מתפתח כאשר הקבוצות הנמצאות בשוליים מבדלות את עצמן מקבוצת הרוב ואינן מקבלות את הערכים, את המנהגים ואת הסמלים המשותפים למסגרת החברתית כולה.

מנגד, הרכב רב-תרבותי עשוי להצמיח אווירה של כבוד הדדי, סובלנות, קבלה ושיתוף פעולה, המקדמת סולידריות חברתית ותורמת לעשייה ולצמיחה של החברה. מצב כזה נוצר כאשר קיים איזון בין שימור המאפיינים התרבותיים הייחודיים של הקבוצה הקטנה לבין ההזדהות עם הערכים ועם המנהגים של המסגרת החברתית הכללית. תכניות של מעורבות חברתית שהצבא

מפעיל, המכוונות לקבוצות תרבותיות שאינן במרכז, כגון מיעוטים, עולים ונוער בסיכון, יוצרות גשר בין החברים בקבוצות אלה לבין החברה כולה וכך מחזקות את המרקם החברתי בישראל.

מקורות

אייזנשטדט, ש"נ (1951). המשמעות החברתית של החינוך לאור בעיות קליטת העלייה. מגמות, ג(1), 330-341.

אשכול, י' (1995). בלב וברוח: חיל החינוך והגדנ"ע בצה"ל מראשית שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים. מפקדת קצין חינוך וגדנ"ע ראשי. גל, מ' (1982). שילוב חיילים מאוכלוסיות חלשות בצה"ל - תמצית שיקולים. מערכות, 283, 36-44.

דרורי, ז' (2006). צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים. עיונים בתקומת ישראל, 16, 243-274.

ורט, א' (1968). רוסיה במלחמה 1941-1945. צבא הגנה לישראל: הוצאת מערכות.

חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 15) התשמ"ג 1983.

חזקני, שי (2015). צבא אשכנז. הארץ. 12.8.2015.

ידיעות אחרונות (2003). תכנית: מצבא העם לצבא שכירים. נדלה מתוך:

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2766855,00.html>

לוי, י' (2014). צה"ל בין סולידריות לקונפליקט - "צבא העם" נגד גיוס החובה. סדרת מאמרים לדיון. האוניברסיטה הפתוחה.

פירר, ר' (1986). הדימוי של עדות המזרח: ספרי לימוד לתולדות עם ישראל:

1948-1967. עיונים בחינוך, 45, 23-33.

שלם, מ' (2004). צבא מחפש משמעות. מערכות הוצאה לאור, משרד הביטחון.